

ERFGOEDHUIS
ZUID · HOLLAND

Handreiking

Borgen van immaterieel erfgoed in de kerkenvisie

Inhoud

1	Immaterieel erfgoed en de kerkenvisie	03
	Voor wie is deze handleiding?	04
	Immaterieel erfgoed	04
	Kerkenvisies	05
	Waarom immaterieel erfgoed	05
	Definities	06
2	Voorbeelden van het borgen van immaterieel erfgoed	08
I	Beleid en regelgeving	09
	Kader: Voorwaarden aanmelden immaterieel erfgoed in de gemeente Alphen aan den Rijn	09
	Lokale erfgoedverordening /-register	09
	Visie op immaterieel erfgoed	10
	In het omgevingsplan	10
	Aansluiten op ander beleid	11
II	Publieksactiviteiten, educatie en rituelen	11
	Gebedshuizenfestival	11
	Oral history	12
	Rituelen	12
	Kader: Onderzoek naar de inzet van rituelen bij kerkgebouwen in transitie	13
	Educatieve programma's	15
	De Schoolkerk	15
	Stilte als immaterieel erfgoed?	15
	PARCUM	16
III	Digitale media	16
	Website	16
	Multimedia	17
	Gemeentelijke erfgoedkaart	17
	Podcast	17
	Kader: Zelf aan de slag: checklist	18
	Wat kan het Erfgoedhuis Zuid-Holland voor je betekenen?	19
	Bronnen	20
	Colofon	20

1 Immaterieel erfgoed en de kerkenvisie

Als een religieus gebouw van functie verandert of verdwijnt gaat dit vaak samen met veel emotie. Mensen zijn er al generaties mee verbonden, vorm(d)en er een gemeenschap, namen er afscheid van dierbaren en beleefden er betekenisvolle momenten. Het zijn veelal beeldbepalende gebouwen die er al decennia of eeuwen staan. Hoewel gebedshuizen vaak kunnen rekenen op veel maatschappelijke betrokkenheid, is van veel de toekomst momenteel onzeker. Meerdere Zuid-Hollandse gemeenten hebben of maken daarom een kerkenvisie.

Een kerkenvisie is een vormvrij beleidsinstrument waarmee lokale overheden en belanghebbenden strategisch nadenken over de toekomst van gebedshuizen. Dit biedt kansen om ook na te denken over immaterieel erfgoed en hoe hiermee om te gaan als de invulling van een gebouw verandert. Maar wat is immaterieel (religieus) erfgoed? En hoe kun je het borgen of documenteren voor de toekomst? Deze handreiking bundelt informatie en inspirerende voorbeelden.

Voor wie is deze handreiking?

Overheden en geloofsgemeenschappen die nadenken over de toekomst van hun gebouw(en). Met de handreiking hoopt het Erfgoedhuis betrokkenen te informeren, inspireren en activeren om, naast de gebouwen, ook bewust na te denken over immaterieel erfgoed. Over interieurs bestaan al [meerdere publicaties](#), waaronder een handreiking voor roerend religieus erfgoed. Dit geldt nog niet voor specifiek immaterieel religieus erfgoed.

Immaterieel erfgoed

Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (KIEN) publiceerde al een [handreiking](#) voor het opnemen van immaterieel erfgoed in gemeentelijk beleid (2021). KIEN definieert immaterieel erfgoed als *datgene wat gemeenschappen zelf waardevol erfgoed vinden, actief beoefenen en willen doorgeven aan toekomstige generaties*. Dit kan in vijf domeinen:

- Festiviteiten, rituelen en sociale praktijken;
- Uitvoerende kunsten;
- Traditioneel vakmanschap en ambachten;
- Spreken, zingen en vertellen;
- Kennis en gebruiken rondom natuur en het omniversum.

Deze handreiking omvat soms ook verhalen en herinneringen in een bredere definitie van immaterieel erfgoed. Hierbij wordt uitgegaan van de mogelijkheid om ze, zelfs bij herbestemming of sloop, op een of andere manier te behouden of te beleven. Maar de focus ligt bij immaterieel erfgoed veelal dus op sociale praktijken.

In de [Inventaris Immaterieel Erfgoed](#) staan voorbeelden met een relatie met religie en/of gebedshuizen. Denk aan de uitvoering van de Matthäuspassion, Chanoeka, Allerzielen, orgelcultuur, beiaardcultuur, Gregoriaanse zang en begraven. Een ander, Zuid-Hollands voorbeeld in de [inventaris van KIEN](#), is de Rotterdamse viering van [São João Baptista](#). Deze hangt sterk samen met de maritieme connectie tussen Kaapverdië en Rotterdam, waar Kaapverdiaanse zeelieden zich vanaf de jaren '50/'60 vestigden. Zij ontmoetten elkaar op het Heemraadsplein – ook wel Pracinha d'Quebrôd genoemd – en begonnen daar vanaf eind jaren '70 met het vieren van São João, of 'San Jon'. Als start van het feest is er een viering in de HH. Laurentius & Elisabeth Kathedraal. Vervolgens is er onder begeleiding van de tambor (trommel), de Kola San Jon (dans) en het bootje een processie naar het Pracinha d'Quebrôd, waar het feest losbarst met Kaapverdiaans eten, muziek en ontmoetingen.

São João Rotterdam

Kerkenvisies

In 2018 startte het landelijke programma Toekomst Religieus Erfgoed. Aanleiding was de groeiende afstoot, leegstand en sloop van (met name) kerkgebouwen. Vanuit het idee dat dit probleem om een gezamenlijke aanpak vraagt, werd een convenant gesloten tussen overheden, religieuze koepels en erfgoedpartijen. Op basis hiervan werd toegezegd om op lokaal niveau samen te werken en integraal na te denken over de toekomst van religieus erfgoed. Een belangrijk instrument hierbij is de kerkenvisie. Een kerkenvisie is vormvrij. Belangrijk is dat er een gesprek ontstaat tussen overheden, gebedshuiseigenaren, en andere belanghebbenden. De focus ligt hierbij veel op de gebouwen en hun betekenis, gebruik en toekomstperspectief. Gemeenten kunnen vervolgens bijvoorbeeld inzetten op (hulp bij) verduurzaming of andere vormen van gebruik, bescherming, herbestemming, toegankelijkheid, publieksbereik en bekendheid.

Waarom immaterieel erfgoed?

In de kerkenvisies ligt de nadruk vaak op gebouwen. De betekenis van religieus erfgoed zit echter vooral in de wisselwerking tussen gebouw, ruimte, objecten, mensen en praktijken. Een kerkenvisie houdt dus idealiter rekening met immaterieel erfgoed. Dit gaat over datgene

wat gemeenschappen zelf belangrijk vinden om door te geven. Het integreren van immaterieel erfgoed in de kerkenvisie sluit aan bij de participatieve en democratische aanpak van erfgoed, zoals voorgeschreven door zowel het Verdrag van Faro (2005) als de Omgevingswet. Ook kan aandacht voor het immateriële erfgoed zorgen voor meer draagvlak voor het behoud van de gebouwen. Zowel immaterieel als materieel erfgoed dragen bij aan het begrip van de geschiedenis en de ontwikkeling van een gemeenschap. Ook spelen fysieke plekken een belangrijke rol in het borgen van immaterieel erfgoed, en hoort het in die zin dus thuis in een integrale visie en aanpak.

Definities

Naast immaterieel erfgoed komen andere termen voorbij die mogelijk om uitleg vragen. Hierbij is het goed te vermelden dat zowel 'erfgoed' als 'religieus erfgoed' allerminst eenvoudige en eenduidige begrippen zijn. Hier volgen de interpretaties die voor deze handreiking zijn gebruikt.

Cultureel erfgoed: onroerend en roerend

Erfgoed is grofweg dat wat de samenleving van vorige generaties 'erft', belangrijk vindt en wil behouden en doorgeven aan toekomstige generaties. Dit kan om verschillende redenen zijn. Het bepalen wat erfgoed is, is daarmee onderwerp van onderhandeling en discussie. In beleid en regelgeving wordt 'erfgoed' gangbaar gebruikt in relatie tot dat wat beschermd is als monument onder de Erfgoedwet (2016) of lokale erfgoedverordening. Dit zijn rijksmonumenten en gemeentelijke monumenten. Hieronder vallen gebouwen, maar bijvoorbeeld ook begraafplaatsen en archeologische bodemresten. Hier gaat het dus om tastbare, materiële zaken die moeilijk te verplaatsen zijn en daarmee 'onroerend'. *Roerend erfgoed* gaat dan om objecten die makkelijker te verplaatsen zijn. Denk aan schilderijen, beelden, kledingstukken, boeken, (losse) meubels en gebruiksvoorwerpen.

Religieus erfgoed en liturgie

Als het gaat om religieus erfgoed als aparte categorie, is de vraag wat de relatie is tussen erfgoed en bijvoorbeeld de liturgie. Liturgie bestaat uit de voorgeschreven gebeden, handelingen en ceremoniën als onderdeel van een religieuze eredienst. Voorwerpen (voorheen) behorend bij de liturgie, worden binnen een seculiere setting soms wel behandeld als erfgoed. Zo worden (voormalig) liturgische voorwerpen tentoongesteld in musea, zoals het Catharijneconvent, en zijn 'nagelvaste' interieuronderdelen als doopvonten en altaars vaak onderdeel van de bescherming als monument onder de Erfgoedwet. Het onderscheid lijkt

hem vooral te zitten in de onderliggende reden om iets te waarderen, en wie zich ermee bezighoudt. Zo zal een overheid zich niet (mogen) bemoeien met wat liturgisch van belang is, maar wel met cultuurhistorische of bredere maatschappelijke waarden.

Gevoeligheden

'Erfgoed' is geen alledaags woord en kan in de context van religie gevoelig liggen. Dit kan komen door de volgende aspecten:

- **Eigenaarschap:** wie bepaalt wat erfgoed is? Direct betrokkenen of partijen van buiten de gemeenschap (overheden, instanties)? Vanwege de scheiding van kerk en staat, kan het in de praktijk ook botsen tussen kerkelijk recht en erfgoedwetgeving.
- **Seculariseren:** verdwijnt het religieuze aspect naar de achtergrond als een praktijk wordt aangeduid als erfgoed? Denk aan de Sint-Maartenviering in Utrecht.
- **Fossiliseren:** iets als erfgoed aanduiden, geeft associaties met iets bevroren in de tijd, er een stolp overheen plaatsen, terwijl een levende traditie bij uitstek dynamisch is.

Meer lezen over de complexiteit van het begrip 'religieus erfgoed'? Zie de bijdrage van Birgit Meyer, '[What is religious – about - heritage?](#)' in het in 2023 verschenen *Bloomsbury Handbook of Religion and Heritage in Contemporary Europe* (gratis online te lezen, zie bronvermelding).

Allerzielen

2 Voorbeelden van het borgen van immaterieel erfgoed

Er zijn inmiddels meerdere manieren te vinden hoe immaterieel erfgoed geborgd kan worden. Aan de hand van drie thema's worden hier enkele voorbeelden gedeeld:

- I beleid en regelgeving**
- II publieksactiviteiten, educatie en rituelen**
- III digitale media**

Dit is geen uitputtend overzicht, maar geeft een idee van wat kan. Kiezen wat past bij jouw situatie en organisatie is maatwerk.

I Beleid en regelgeving (lokale overheden)

Lokale erfgoedverordening /-register

Gemeentes kunnen het borgen van immaterieel erfgoed deels formaliseren. Zo is het college in Alphen aan den Rijn via de lokale erfgoedverordening bevoegd om ook immaterieel erfgoed te erkennen en in het gemeentelijk [erfgoedregister](#) op te nemen. Na gesprekken met inwoners werd de aanmeldprocedure ontwikkeld en voorzien van een juridisch kader. Lokale gemeenschappen hebben nu de mogelijkheid om zelf immaterieel erfgoed voor te dragen. Deze vorm maakt het ook mogelijk om thematische aanmeldrondes te organiseren, zoals voor religieus erfgoed.

Voorwaarden aanmelden immaterieel erfgoed in de gemeente Alphen aan den Rijn

De gemeente stelt de volgende voorwaarden voor een [aanmelding](#) van immaterieel erfgoed:

- De aanmelder/groep is beoefenaar van het immaterieel erfgoed en beschouwt het van bijzondere waarde en onmisbaar voor de gemeenschap
- Het immaterieel erfgoed wordt uitgevoerd door inwoners in de gemeente
- De invulling van het erfgoed moet specifiek voor de gemeente zijn
- De aanmelder/groep zet zich actief in voor het levend houden van het erfgoed
- Het erfgoed is dynamisch, mag met de tijd mee veranderen en wordt van generatie op generatie overgedragen
- Het onderwerp valt onder de definitie van immaterieel erfgoed uit de erfgoedverordening.

Heilige Martelaren van Gorinchem in Brielle (foto: Peter van Mulken)

Visie op immaterieel erfgoed

Gemeentes kunnen een visie formuleren op immaterieel erfgoed, waarbij participatie van inwoners wordt gestimuleerd. Zo heeft de gemeente Teylingen een immaterieel erfgoedvisie met verschillende thema's, waaronder religie. In dit beleidsdocument benadrukt de gemeente Teylingen dat immaterieel religieus erfgoed niet zozeer actief wordt beoefend, maar vooral over herinneringen gaat. Een mogelijk vervolg is het toegankelijker maken van religieus erfgoed door middel van recreatieve routes en belevingspunten. Het is van belang om als gemeente een dergelijk voornemen ook van acties te voorzien, en voldoende middelen en menskracht.

In het omgevingsplan

Door de invoering van de Omgevingswet per januari 2024, moeten bestemmingsplannen worden omgezet naar een omgevingsplan. Gemeenten hebben hier tot 2032 de tijd voor. Een omgevingsplan gaat over de regels voor de fysieke leefomgeving. Het is van belang dat er in het omgevingsplan aandacht is voor een evenwichtige verdeling van functies aan plekken (bijvoorbeeld een balans tussen woningen en maatschappelijke voorzieningen). Overheden kunnen hierbij regels opstellen over fysieke plekken die met de beleving of beoefening van immaterieel religieus erfgoed zijn verbonden. Ook kunnen ze regels opstellen over activiteiten in de fysieke leefomgeving die bijdragen aan het borgen van immaterieel erfgoed. Zo kunnen bijvoorbeeld een bedevaartkapel, processiepark of reeks kruiswegstaties in het omgevingsplan de functie-aanduiding van gemeentelijk monument krijgen, waarmee indirect het beoefenen van de bedevaart of processie geborgd wordt. Ook als deze niet meer georganiseerd worden, kan het verhaal erover nog wel verteld worden. Tenslotte kan inzicht in het lokale immaterieel erfgoed - dat aan fysieke plekken verbonden is - ook helpen bij besluitvorming over ruimtelijke ontwikkelingen en het reguleren van bepaalde activiteiten. Hiervoor is een inventarisatie wel van belang. Daarnaast is er in het omgevingsplan meer aandacht voor de omgeving van monumenten.

Participatie: bij zowel het omgevingsplan als de kerkenvisie is participatie belangrijk. Gemeenten kunnen deze kans benutten om (im)materiële waarden van het religieus erfgoed vanuit de kerkenvisie te verbinden met het omgevingsplan. De gemeenten Wassenaar en Voorschoten hebben dit voornemen bijvoorbeeld al benoemd bij het opstellen van hun kerkenvisie.

Aansluiten op ander beleid

Het is altijd verstandig om aansluiting te zoeken bij ander gemeentelijk beleid. Zoals cultuurbeleid, aangezien lokale culturele instellingen ook aandacht kunnen besteden aan immaterieel religieus erfgoed. Denk ook aan vormen van cultuurparticipatie die een link hebben met immaterieel religieus erfgoed; zoals zingen in een koor, het bespelen van een orgel of carillon, en andere cultuurvormen die je in een gebedshuis kunt beleven of uitoefenen. Lokale gemeenschappen houden het religieus erfgoed levend. Religieus erfgoed verbindt generaties en speelt in die zin een belangrijke rol binnen het sociale domein. Denk hierbij ook aan het maatschappelijk werk dat van oudsher vanuit religieuze organisaties wordt verricht.

Maria-pelgrimage door Rotterdam tijdens Heilige Huisjes Rotterdam 2023 (foto: Rick Kerklaan)

II Publieksactiviteiten, educatie en rituelen

Gebedshuizenfestival

Gebedshuizen kunnen zich apart profileren of juist de samenwerking opzoeken. In het stadsprogramma [Heilige Huisjes Rotterdam](#) werkt de gemeente Rotterdam vanuit drie beleidsdomeinen (erfgoed, cultuur en sociaal domein) samen met stichting De Kerkvernieuwers, verschillende gebedshuizen en culturele partners. Gebedshuizen organiseren vanuit hun identiteit met partners culturele en maatschappelijke programmering. Zo vond er in 2023 een Maria-pelgrimage plaats langs verschillende gebedshuizen, met de Maria-cultus als voorbeeld van

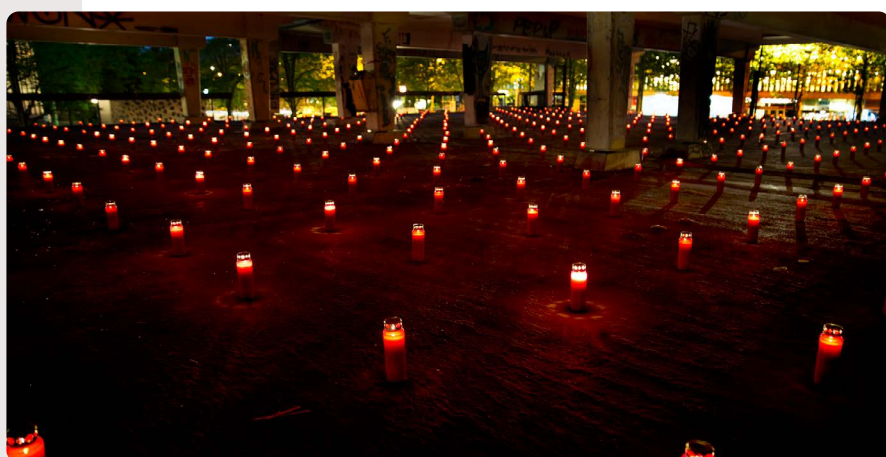
immaterieel religieus erfgoed. De Noorse kerk organiseerde ook een Vikingfestival, met aandacht voor religieus erfgoed binnen de Noorse cultuur. Tijdens rondleidingen werd aandacht besteed aan de gebruiken, muziek en tradities van diverse kerken, tempels, synagogen en moskeeën.

Oral history

Citykerk Het Steiger in Rotterdam uit 1960 is een toonbeeld van wederopbouwarchitectuur. Toen bekend werd dat het rijksmonument in de verkoop ging, zijn de gemeente Rotterdam, Verhalenhuis Belvédère en Erfgoedhuis Zuid-Holland een verhalenproject gestart. Parochianen en andere betrokkenen zijn geïnterviewd over hun herinneringen aan de kerk en wat het gebouw voor hen betekent. Deze [verhalen zijn gebundeld in een boekje](#), verwerkt tot een luistervoorstelling en opgenomen in het Stadsarchief Rotterdam. Deelnemers gaven aan dat het vastleggen van de verhalen een emotioneel, maar ook therapeutisch (afscheids)proces was. Dit proces kan ook worden toegepast bij andere gebedshuizen met een onzekere toekomst.

Soms zijn archieven, of andere erfgoedorganisaties en historische verenigingen, zelf ook actief met acquisitie en *oral history* projecten om de lokale geschiedenis vast te leggen, juist op basis van het immateriële erfgoed. Wie kan je in jouw gemeente of regio benaderen voor dit doel?

Tip: de website [Sprekende Geschiedenis](#) biedt inspiratie en handvatten om met *oral history* aan de slag te gaan. Of neem contact op met [Erfgoedhuis Zuid-Holland](#), partner van Sprekende Geschiedenis.

Kaarsjes bij het afscheid van garage Kempering in de Bijlmer
(foto: Erik Veld – Imagine IC)

Rituelen

Rituelen zijn een vorm van immaterieel erfgoed die dicht op het geloofsleven staat. Vaak hangen rituelen samen met transities. Zo kunnen rituelen een rol spelen bij transities met betrekking tot gebouwen, bijvoorbeeld wanneer een gemeenschap een gebedshuis moet sluiten of afstoten.

Religieus erfgoed kan ook gaan om gebouwen die niet direct herkenbaar zijn als gebedshuizen. Zo deed de leegstaande garage Kempering in de Bijlmer jarenlang dienst als kerk, naast allerlei andere functies. Toen bekend werd dat de garage gesloopt zou worden, werd er in samenwerking met culturele organisatie Imagine IC in 2020 een afscheidsritueel georganiseerd. Dit omvatte een processie met muziek en de mogelijkheid om een kaarsje op te steken. Het afscheid werd vastgelegd in een foto- en videoverslag. Een dergelijk ritueel kan worden georganiseerd door de geloofsgemeenschap, in samenwerking met een culturele/maatschappelijke organisatie en andere partners.

Onderzoek naar de inzet van rituelen bij kerkgebouwen in transitie

Inzet van rituelen

Voor het programma [Toekomst Religieus Erfgoed](#) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, onderzocht Miranda Megens hoe rituelen ingezet kunnen worden bij herbestemming, sluiting of sloop van kerkgebouwen. Zij maakt onderscheid tussen rituelen voor afscheid, overgang en inbedding. Voorbeelden zijn het behoud van een plek waar men een kaarsje kan opsteken, waar religieuze voorwerpen getoond kunnen worden, of het bieden van rituele (rouw) begeleiding aan de gemeenschap, bijvoorbeeld door een kunstenaar. Concrete en inspirerende voorbeelden zijn te vinden in het rapport (zie bronnenlijst). In een ritueel kan ook aandacht zijn voor het creëren van een blijvend ankerpunt richting de toekomst. Dit kan vervolgens meegenomen worden in een eventuele verhuizing of herbestemming.

‘Objecten van herinnering’

Religieus erfgoedsspecialist Celine Oldenhage onderzocht in welke mate het erfgoed van een rooms-katholieke kerkgemeenschap van belang kan zijn voor zowel de kerkelijke als de dorpsgemeenschap wanneer het kerkgebouw wordt gesloten. Dit onderzoek is vanwege de begrijpelijke gevoeligheden niet openbaar; we kunnen echter wel enkele bevindingen delen. Oldenhage erkent de waarde van het kerkelijk erfgoed voor het gemeenschappelijke geheugen van het dorp. Het kerkgebouw fungeert als een ‘plaats van herinnering’ die het geheugen van de gemeenschap bijeenhoudt. Oldenhage vat het cultureel geheugen van de plek samen in drie ‘objecten van herinnering’:

- Archief van de geloofsgemeenschap: is zelf geen object van herinnering, maar kan wel helpen bij het oproepen van herinneringen.
- Roerend erfgoed: voorwerpen die betekenis hebben binnen de religieuze viering of andere religieuze context.
- Immaterieel erfgoed: collectieve en individuele herinneringen aan tradities, rituelen en andere religieuze activiteiten.

7 inzichten en tips uit het onderzoek

- 1 Een gebedshuis, vaak inclusief de grond eromheen, draagt persoonlijke en collectieve herinneringen met zich mee. Zonder de context van het gebedshuis en de gemeenschap, verliezen archieven en objecten hun specifieke lokale betekenis. Ze vertellen dan alleen nog een kunst- en cultuurhistorisch verhaal, zonder het culturele geheugen van de locatie te belichamen.
- 2 De (nieuwe) functie van een kerkgebouw heeft grote invloed op de mate waarin de geloofsgemeenschap zich ermee verbonden blijft voelen. Dit kan variëren van een volledige herbestemming tot een scenario waarbij er ruimte blijft voor de gemeenschap (een kapel bijvoorbeeld). In het laatste geval is het eenvoudiger om de functie als herinneringsplaats te behouden.
- 3 Wanneer een kerk moet sluiten, kan het selecteren van 'objecten van herinnering' een oplossing bieden. Het geheugen dat voorheen door het kerkgebouw bij elkaar werd gehouden, wordt dan als het ware overgeplaatst naar drie voorwerpen uit het gebouw. Deze voorwerpen dragen een verhaal en context met zich mee die de gemeenschap belangrijk vindt om te bewaren.
- 4 De gemeenschap selecteert zelf de objecten die gesprekken, emoties en herinneringen oproepen. Welke objecten zijn waardevol voor de gemeenschap en kunnen daarmee dienen als drager van de herinneringen? Oldenhage gebruikte kaarten met foto's van de objecten, waarbij elk lid van de focusgroep de objecten een waardering gaf, variërend van onbelangrijk (-), gewoon (+) tot zeer waardevol (++)
- 5 Een object kan raken aan een veel bredere geschiedenis die verder terug de tijd ingaat dan het fysieke gebouw, bijvoorbeeld in relatie tot voorouders. De waardering die de gemeenschap toekent aan objecten kan losstaan van hun culturele of liturgische belang. Zelfs simpele gebruiksvoorwerpen werden hoog gewaardeerd in het onderzoek van Oldenhage. Het is net zo belangrijk deze te documenteren. Dit is in lijn met het Verdrag van Faro, waarin niet het oordeel van expert, maar van de gemeenschap centraal staat.
- 6 Nadat een selectie is gemaakt, moet samen met het kerkbestuur worden beoordeeld of het haalbaar is om deze objecten te gebruiken als herinneringsobjecten, aangezien kerkelijk recht hierbij ook een rol speelt en er mogelijk al afspraken zijn gemaakt. Bovendien zijn er regels verbonden aan het behoud van archieven.
- 7 Ten slotte moet er een geschikte locatie gevonden worden voor de herinneringsobjecten en de bijbehorende verhalen. Mogelijk kunnen ze worden overgebracht naar een nieuwe kerk, of een plek krijgen in de herbestemming, een plaatselijk museum of historisch centrum. Ook hierbij is het van belang dat de persoonlijke verhalen opnieuw worden ingebed in een bredere context. Misschien wil de lokale historische vereniging wel meedenken? Lokale overheden kunnen dit ook opnemen in hun kerkenvisie en concrete mogelijkheden onderzoeken, vooral omdat ze bij een herbestemming betrokken (kunnen) zijn bij de planvorming en vergunningverlening.

Educatieve programma's

Educatie biedt volop mogelijkheden om mensen kennis te laten maken met immaterieel erfgoed. [Stichting Dijksynagoge](#) in Sliedrecht organiseert bijvoorbeeld activiteiten die gerelateerd zijn aan joodse feestdagen en rituelen, en geeft cursussen en rondleidingen. Educatieve activiteiten kunnen ook worden aangeboden als programma in samenwerking tussen locaties. Schoolgroepen bezoeken bijvoorbeeld verschillende gebedshuizen tijdens de [gebedshuizenroute](#) van Verhalenhuis Belvédère en Wereldmuseum Rotterdam, of tijdens de [tour](#) van stichting Veelkleurige Religies Rotterdam. Erfgoed Brabant heeft een soortgelijk programma genaamd [Expeditie Heilige Huisjes](#). Op die manier maken kinderen op een educatieve manier kennis met lokaal erfgoed, passend binnen het onderwijscurriculum. Stichting Wijkcollectie in Rotterdam biedt [verhalenroutes](#) voor een breed publiek aan, waarbij immaterieel erfgoed centraal staat.

De Schoolkerk

Een ander mooi educatief voorbeeld is de [Schoolkerk](#) in Garmerwolde in Groningen. Groninger Kerken gaf een architect en twee designers de opdracht tot de verbouwing van een klokkentoren bij een middeleeuwse kerk. De toren is omgebouwd tot tentoonstellingsruimte, waarin jongeren kennismaken met verschillende religieuze feesten en tradities: Feest! In Oost en West (onderdeel van 'Weet wat je viert' van Museum Catharijne-convent). Op de [website van de Schoolkerk](#) is meer te lezen over de lesprogramma's en -methode.

Kinderen bij de oude kerk van Garmerwolde
(foto: © Schoolkerk – Groninger kerken)

Stilte als immaterieel erfgoed?

Gebedshuizen nodigen uit tot een zekere contemplatie en reflectie. Ook voor niet-gelovigen lijkt het een ongeschreven regel om te fluisteren bij het betreden van een gebedshuis. In een maatschappij met steeds meer prikkels, kan stilte een waardevol, immaterieel element zijn om te willen behouden en uit te dragen. In het jaarlijkse ['Monnikenwerk'](#) in Friesland en Groningen creëren kunstenaars in de stilte van Middeleeuwse kerken nieuw werk, dat vervolgens via publieksroutes te beleven is. In de [Jacobikerkerk](#) in Utrecht is het mogelijk om een stilteruimte in een kluis te reserveren en je even terug te trekken, geïnspireerd op de kluizenares Alyt Ponciaens van honderden jaren geleden. Ook de inzet van kloosters voor retraites en meditatie

draagt bij aan het gebruik van verhalen en tradities uit het verleden, die gekoppeld zijn aan religieuze gebouwen, om te voldoen aan behoeften van de huidige samenleving.

Inspiratiebrochure 'Op handen gedragen' van PARCUM

PARCUM

Ook bij onze zuiderburen spelen vraagstukken met betrekking tot religieus erfgoed. PARCUM, het Vlaamse expertisecentrum voor religieuze kunst en cultuur, heeft een [inspiratiebrochure](#) gemaakt voor het behoud van processie-erfgoed, gericht op de gemeenschappen zelf. Deze brochure bevat voorbeelden en tips die ook relevant zijn voor geloofsgemeenschappen in Nederland, zoals het opstellen van een erfgoedzorgplan. Een ander project van PARCUM richt zich op [ambachten](#) als vorm van immaterieel erfgoed dat is verbonden aan kloosters.

III Digitale media

Website

Het plaatsen van monumenten op een digitale kaart is gebruikelijk. Maar hoe doe je dit met verhalen en herinneringen, die persoonlijk en veranderlijk zijn? Met de site [Wierook, Wijwater en Worstenbrood](#) wil het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC) de herinneringen aan het 'Rijke Roomse Leven' in Brabant levend houden. Op een online kaart zijn bestaande en verdwenen kerkgebouwen te zien. Aan de locaties zijn, vooral persoonlijke, verhalen ver-

Website 'Wierook, Wijwater en Worstenbrood'

bonden. Bezoekers worden gevraagd hun eigen herinneringen te delen, zodat de verhalen worden uitgebreid. Dit biedt een platform voor positieve en negatieve herinneringen waarover mensen hun hart kunnen luchten. Door dit met een archiefinstelling te doen, kunnen verhalen ook gearchiveerd worden.

Multimedia

Ter gelegenheid van de 750ste verjaardag van Amsterdam in 2025, namen de Vrije Universiteit en Museum Ons' Lieve Heer op Solder initiatief tot de website [Religieus Erfgoed Amsterdam](#). Deze website biedt toegang tot verhalen van verschillende geloofsgemeenschappen, zowel uit het verleden als heden, aan de hand van foto's, filmpjes, vlogs, korte verhalen en podcasts. Het initiatief kwam tot stand in nauwe samenwerking met geloofsgemeenschappen, erfgoed- en onderwijsinstellingen. Er wordt gewerkt aan een interactieve app en website. De kaart van Amsterdam wordt gebruikt om gebouwen, locaties en voorwerpen te verbinden met mensen, religieus gedachtegoed en gebruiken. Hierdoor ontstaat er een netwerk dat het 'multireligieuze DNA' van Amsterdam verbeeldt.

Gemeentelijke erfgoedkaart

De gemeente Emmen heeft immaterieel erfgoed verwerkt in de [gemeentelijke Erfgoedkaart](#). Hiervoor organiseerde zij bijeenkomsten voor het lokale erfgoednetwerk. De waardenkaart is online beschikbaar en verwijst naar de website [Hier Kom Jij Weg](#) met audiovisueel materiaal. Inwoners kunnen doorlopend aanvullingen doen. De kaart wordt jaarlijks aangepast.

Podcast

Een podcast is een manier om immaterieel erfgoed te delen aan de hand van gesprekken, muziek en geluidsfragmenten. Immaterieel erfgoed van religieuze gebouwen heeft vaak niet alleen een religieuze betekenis, maar is ook verbonden aan de lokale geschiedenis en de ontwikkeling en emancipatie van gemeenschappen, zoals die van migranten. Een voorbeeld hiervan is de Yunus Emre moskee in Almelo, die verband houdt met de vestiging van Turkse arbeiders in de gemeente. Zij hebben in de jaren zeventig met lokale steun een eigen moskee opgericht. In de aflevering [Een moskee op een ansichtkaart](#) van podcast Platte Grond, wordt deze geschiedenis belicht. Dit immateriële aspect benadrukt de noodzaak om zorgvuldig om te gaan met gebedshuizen uit de 'Post 65' periode (1965-1990) die vaak niet beschermd zijn.

Zelf aan de slag: checklist

Als lokale overheid bij het opstellen, uitvoeren of herijken van een kerkenvisie:

- Zijn er nog mogelijkheden om expliciet aandacht te geven aan immaterieel erfgoed? Je kunt ervoor kiezen om bijvoorbeeld een ambitie op te nemen een **participatieproces** te starten om het materiële én immateriële religieuze erfgoed in jouw gemeente te inventariseren. Dit kun je vervolgens onderbrengen in een waardenkaart en bijvoorbeeld een publieksprogramma.
- Je kunt een **procesafspraken** maken dat er bij een verwachte afstoot, herbestemming of sloop, in overleg met de eigenaar zal worden nagedacht over het immaterieel erfgoed.
- Zijn er **initiatieven** of **partners** op gebied van immaterieel erfgoed waar je bij kunt aansluiten of die je kunt betrekken?

Als de kerkenvisie al is vastgesteld:

Voor de meeste gemeenten geldt dat zij de vertaling van de kerkenvisie, of breder erfgoedbeleid, naar het omgevingsplan nog moeten maken. Op basis van de kerkenvisie kunnen regels worden bedacht rondom **bescherming** en **functie-verdeling**. Participatie bij het inventariseren en waarderen hiervan, is van belang. Hier kun je bij het opstellen ruimte voor bieden, of in het geval van bijvoorbeeld een herbestemming.

Zie voor voorbeeldregels de [Handreiking Voorbeeldregels voor cultureel erfgoed in het omgevingsplan](#) van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Als er geen kerkenvisie is of komt:

In dat geval kan er alsnog in het kader van breder erfgoedbeleid, recreatie en sociaal welzijn, nagedacht worden over welk immaterieel (religieus) erfgoed voor de gemeente van belang is, en hoe dit vertaald kan worden in het omgevingsplan of andere acties. Dit kan een onderdeel zijn van het bredere participatieproces; dat vanuit de Omgevingswet verplicht is.

Als geloofs- of erfgoedgemeenschap

Denk allereerst na over de **toekomstvisie** op jullie als gemeenschap, gebouw(en) en wat voor jullie immaterieel erfgoed zou zijn om te willen borgen en door te geven. Of misschien is er iemand die jullie hierbij kan helpen?

Als jouw gemeente een kerkenvisie opstelt:

- Neem **contact** op met de betreffende gemeente of Erfgoedhuis Zuid-Holland om te kijken bij wie je moet zijn.
- Geef aan dat jullie willen **meedenken** over de kerkenvisie en hoe immaterieel erfgoed hier een plek in kan krijgen.

Als de kerkenvisie al is vastgesteld:

- Kijk welke **kansen** de kerkenvisie in huidige vorm biedt voor het realiseren van jullie eigen visie. Is er bijvoorbeeld een **loket** waar je terecht kunt? Is er een **bijeenkomst** of initiatief waar je bij kunt aansluiten? Hoe ziet het participatieproces eruit? Oftewel, wanneer en hoe kun je het **omgevingsplan** en toekomstig beleid beïnvloeden?
- Is er een **evaluatiemoment** van de kerkenvisie waarin het vervolg wordt bepaald?
- Zijn er lokale of eventueel landelijke **partners** met wie je mogelijk kan samenwerken? Denk aan een historische vereniging, een archief, museum, maatschappelijke organisatie, of misschien wel andere gemeenschappen?

Financieringsmogelijkheden

- Voor gemeenschappen/vrijwilligers heeft het Fonds voor Cultuurparticipatie '[Erfgoed Maken](#)'. Dit is voor projecten waarin activiteiten worden ontwikkeld om immaterieel erfgoed toekomstbestendig te maken, om lokale erfgoed- en vrijwilligersorganisaties te versterken of om iedereen met erfgoed in aanraking te brengen door educatie.

Wat kan het Erfgoedhuis Zuid-Holland voor je betekenen?

Heb je vragen over *oral history*, monumenten, religieus erfgoed, immaterieel erfgoed, financiering, digitalisering of vrijwilligers? Het Erfgoedhuis Zuid-Holland denkt graag met je mee. Mail naar info@erfgoedhuis-zh.nl of bel 015 - 21 54 350.

Bronnen en verder lezen

Immaterieel erfgoed

- Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland
- Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland & Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. (2020). [*Ruimte voor immaterieel erfgoed. Hoe integreer je immaterieel erfgoed in gemeentelijk omgevingsbeleid?*](#)
- Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland (2021). [*Beleid rond immaterieel erfgoed. Praktische handreiking voor gemeenteambtenaren.*](#)

Interieurs

- [*Catharijneconvent*](#)

Kerkenvisies en religieus erfgoed

- Aerts, J., Colla, J., Ettourki, K., Prins, A. (2020). [*Hemelsbreed. Divers religieus erfgoed in Vlaanderen.*](#)
- Megens, M. (2019). [*Rituelen bij kerkgebouwen.*](#) Amersfoort: Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. [mirandamegens.nl](https://www.mirandamegens.nl)
- [*PARCUM*](#)
- [*Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed*](#)
- [*Toekomst Religieus Erfgoed*](#)
- Weir, T.H. & Wijnia, L. (red.). (2023). [*The Bloomsbury handbook of religion and heritage in contemporary Europe.*](#) Londen: Bloomsbury Academic.

Omgevingsplan

- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (2023). [*Handreiking Voorbeeldregels voor cultureel erfgoed in het omgevingsplan.*](#)
- Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. [*Veelgestelde vragen - omgevingsplan.*](#)
- Mooi Noord-Holland (2022). [*Handreiking van kerkenvisie naar omgevingsplan.*](#)

Oral history

- [*Sprekende geschiedenis*](#)

Toerisme en (immaterieel) erfgoed

- Erfgoedhuis Zuid-Holland [*Handreiking erfgoed en toerisme*](#)

Colofon

TEKST Floor Vierenhalm

REDACTIE Susan Lesker

VORMGEVING studioBoven grafisch ontwerp

Met dank aan: Paul Arieze (Reinwardt Academie), Celine Oldenhage, Susanne Bergwerff-Verburg (Kenniscentrum Immaterieel Erfgoed Nederland), Melanie Soares, Liam Borger; Judith Toebast; Albert Reinstra (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed), Daphne van Roosendaal, Inge Basteleur.

© 2024, Erfgoedhuis Zuid-Holland

www.erfgoedhuis-zh.nl